

HİKÂYET-İ ASHÂBÎ'L-KEHİF'TEN ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ SÖZ VARLIĞINA KATKILAR

Ayşe Nur*

Özet

Bir dilin örgüsünü oluşturan sözcükler, sadece birtakım seslerin bir araya gelmesiyle kurulmuş simgeler olarak değil, o dili konuşan toplumların sözlü ve yazılı geleneğini yansıtan öğeler, kavramlar dünyası, maddi ve manevi kültürün bir aynası olarak düşünülmelidir. Bu açıdan sözcükler, hem kültür hem de dil tarihi bakımından önemlidir. Yaşamlarını sürdüren sözcükler kadar dil içi ya da dil dışı etkenlerle yitirilen, unutulan sözcüklerin de bir değeri vardır. Bunlar; dilin tarihi seyri içinde ses, yapı, anlam değişmelerine uğrasa da, toplumun ve bireyin yaşamında yeri kalmadı gibi görülse de aslında varlıkları o dilin söz varlığından silinmez.

Bu çalışmada, Milli Kütüphane'de A 3755/20 numarada kayıtlı yazmanın 89a-95a yaprakları arasındaki *Hikâyet-i Ashâbi'l-Kehif* adlı eserin söz varlığı incelenmiştir. Amaç, Eski Anadolu Türkçesi metin ve sözlüklerinde yer almayan, çok az rastlanan ya da bu yazmalardaki ses ve/veya biçim özellikleri ile ilk kez karşılaştığımız sözcükleri tespit etmek; bunların temeline inmek; geçirdikleri tarihsel gelişmelere uzanmak; eski biçimlerine ve anlamlarına ulaşmak ve tarihsel Türkiye Türkçesinin söz varlığına katkıda bulunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Ashâb-ı Kehf, Eski Anadolu Türkçesi, Anadolu ağızları, söz varlığı, arkaik sözcükler

Abstract

Words of a language defines the plot, not just a set of symbols was established bringing together voices that speak that language reflects the tradition of oral and written elements of society, the world of concepts, should be considered as a mirror of the material and spiritual culture. In this respect, words, in terms of both culture and language is essential. Words in the language or languages have survived outside factors, lost, forgotten words have a value. These are sound in the course of the language, structure, shifts in meaning, but liberalization of society and no place in the life of the individual assets of the language did not mention the fact that although the existence of such deleted.

In this study, the National Library, A 3755/20 89a-95a leaves the registry number of magazines *Hikâyet-i Ashâbi'l-Kehif*'s promise to investigate the existence of the work. The aim is not included in the Old Anatolian Turkish texts and dictionaries, very rare Manuscripts or audio and / or format properties to identify words that we encounter for the first time, they get to the bottom of; spent to reach the historical developments of the old forms and

* Dumlupınar Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Böl. a.nur95@gmail.com

meanings to achieve and historical Turkey Turkish to contribute to the presence of these.

Key Words: Companions of the Cave (Ashâb-ı Kehf), Old Anatolian Turkish, Anatolian dialects, vocabulary, archaic words.

Toplumların yaşam biçimlerini, inançlarını, geleneklerini, hangi milletlerle ne ölçüde ilişki kurduğunu, nelere değer verdiğini; konuştukları dilin sözcükleri, deyimleri, atasözleri, birleşik şekilleri, kalıp sözleri, kalıplaşmış sözleri, terimleri ve çeşitli anlatım kalıplarının oluşturduğu bir bütün anlatabilir. Bu bütüne, kelime dağarcığı ya da söz varlığı denir.

Bir dilin söz varlığı, o dili konuşan toplumun dünya görüşünün kesiti, maddi ve manevi kültürünün tercümanıdır. Bu yönüyle söz varlığı, kültür ve medeniyet tarihinin önemli bir ögesidir. Dilin tarihine geniş ölçüde ışık tutması, yüzyıllar boyunca ortaya çıkan ses, biçim, söz dizimi ve anlam değişikliklerini yansıtması, hangi dillerin etkisiyle, ne türden değişimlerin gerçekleştiğini göstermesiyle de dil tarihi açısından bir değer taşır.

Dilin devam eden tarihî seyri içinde söz varlığının en önemli hatta aktif birimleri; yaşayan ya da kaybolan, sık ya da seyrek kullanılan sözcükleridir. Onlar, bir dilin sözlü ve yazılı anlatım gücünün, anlatımı güçlü kılan birçok anlam olaylarının, söz sanatlarının en iyi temsilcisidir. Bir dilin anlatım gücünü, ifade zenginliğini ortaya koymak gerekir. Bunun için önce dilin kaynağına inmeli eski yazılı metinlerin söz varlığını incelemeli, sonra sözcüklerin günümüze gelinceye kadar söz ve anlatım açısından gösterdiği gelişmeler belirlenmelidir. Zira sözcükler, sadece dilden dile geçerken değil, fizikî ve beşerî şartlara bağlı olarak da aynı dil içinde ilginç değişimlere sahne olmaktadır.

Bu bağlamda Türkçenin de diğer diller gibi değişmelere ve gelişmelere tanık olduğu düşünmeli, değişikliklerin kaydedildiği bu dönemler üzerinde durulmalı, dönem eserleri gerek muhteva gerek dil özellikleri yönüyle uzmanlar tarafından incelenmeli ve değerlendirilmelidir. Ancak o zaman Türkiye Türkçesine geniş bir açıdan bakılmış ve tarihî seyri ortaya konmuş, dilin anlam yapısı, ses ve şekil özellikleri, anlatım gücü derin çizgilerle belirlenmiş olur.

Türkiye Türkçesinin ilk adımı kabul ettiğimiz hatta Anadolu ağızlarında belirgin izlerini gördüğümüz Eski Anadolu Türkçesinin söz varlığına ve dil hususiyetlerine ait bilimsel verilerin elde edilmesi gerekir. Bunun için Eski Anadolu Türkçesi dönemi eserleri öncelikle taranmalı, söz varlığı derlenmeli, tarihî dönemlerindeki şekliyle mukayese edilmeli, bugün lehçelerde ve ağızlarda yaşayıp yaşanmadığı belirlenmeli ve örnekleriyle birlikte verilmelidir. Her ne kadar Türkçenin söz varlığını belirlemek üzere Tarama Dergisi, Tarama Sözlüğü hazırlanmışsa da tarihsel Türkiye Türkçesinin söz varlığına ait yeni verilerin ortaya çıkmasına katkı sağlayacak eserler de gözden geçirilmelidir. Dildeki gelişme ve değişimleri takip edebilmenin bizce en iyi

yolu budur. Bu düşünce doğrultusunda, Türkçenin Anadolu sahası söz varlığına katkıda bulunmak istedik.

Çalışmamızda Eski Anadolu Türkçesinin karakteristik dil özelliklerini taşıyan *Hikâyet-i Ashâbi'l-Kehif*'i söz varlığı açısından değerlendirdik. Doğal olarak *Hikâyet-i Ashâbi'l-Kehif*'in bütün söz varlığı üzerinde değil, sadece seçtiğimiz ve ölçünlü dilde yaşamayan sözcükler ve deyimler üzerinde durduk. Türkçenin tarihî çizgisinde gerek ses, gerek yapı gerekse anlam bakımından değişikliğe uğrayan sözcüklere yer verdik. Sözcüklerle ilgili açıklama yaparken özellikle Tarama Sözlüğü'nde geçmeyen ya da farklı şekil ve anlamlarda karşımıza çıkan sözcükleri dikkate aldık. Bunları, geçtiği cümlelerle birlikte burada göstermenin faydalı olacağını düşündük.

Verilerimize kaynaklık eden malzeme "*Mağara Arkadaşları*" diye bilinen "*Ashâb-ı Kehf*"'in anlatıldığı kıssaya ait bir halk hikâyesidir.

Hikâye, Milli Kütüphane'de A 3755/20 numaralı yazmanın 89a-95a yaprakları arasında "*Hikâyet-i Ashâbi'l-Kehif*" adıyla kayıtlıdır. Yazmanın boyutu (dış-ıç) 228x177-205x130 mm'dir. Metin, sırtı mavi bez, kapakları kırmızı kâğıt, mukavva bir cilt içerisinde. Abadî kâğıt üzerine nestalik olarak yazılmıştır. Harekelidir. 16 satırdan oluşmuştur. Yazmanın yaprakları, rutubet lekeli.

Hikâyet-i Ashâbi'l-Kehif'in geçtiği yazma tarafımızdan incelenmiş; transkripsiyon edilmiş; gramatikal sözlüğü hazırlanmıştır.

ĞİKÂYE-İ AŞĖÂBİ'L-KEHİF'İN SÖZ VARLIĞI

Her dilin söz varlığını oluşturan sözcüklerden büyük bir bölümünün zamanla dil içi ve dil dışı çeşitli etkenlerle yitirildiği, unutulduğu görülür. Dilde sözcük ölümü adını verilen bu olayın çeşitli nedenleri vardır. En sık rastlanan türü, sözcüğün gösterdiği nesnenin, toplumun ve bireyin yaşamında yeri kalmaması, tanınmaz olmasıdır.¹ Aslında bu unutilan, ölen sözcükler daha bir süre lehçelerde ve ağızlarda yaşar. Bugün yazı dilinde görülmediği halde pek çok Türkçe sözcüğün, Anadolu ağızlarında yaşadığı gibi.

Hikâyet-i Ashâbi'l-Kehif, hacimli bir eser olamamasına rağmen Türkçenin Anadolu sahasında geçirdiği aşamaları aydınlatması bakımından önemli söz varlığına sahiptir. Eski Anadolu Türkçesinde daha önce tanıklanmamış ya da tanıklandığı halde ses, yapı ve anlam değişikliğine uğramış sözcük ve deyimlere yer veren eserlerden biridir. Mesela *atlan-*, *depelendür-*, *durı gel-*, *güne şoluyınca*, *geñ*, *göñülleri ile şanış-*, *her şarafa adamlar vër-*, *kağı-*, *katı 'aceble-*, *nefislerine žulüm éd(t)-*, *ögidin*, *öñlerince*, *şeri'atini şut-* vb. Söz varlığındaki farklılık, onun bir halk hikâyesi olmasına bağlanabilir.

Eserde kullanılan sözcükler hakkında bilgi vermek için seçilen sözcükler aşağıya çıkarılmıştır:

¹ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil-Ana Çizgileriyle Dilbilim IV*, TDK Yayınları, Ankara, 2007, s. 22-23.

I. Eski Anadolu Türkçesi söz varlığı içinde daha önce tanıklanmamış sözcükler:

dîn şut-: bir dini kabul etmek

Bu şehürlü dîninden ve pâdişâhları dîninden ğayrı bir dîn şutaruz. (91a/07)

Sizüñ pâdişâhuñuz nice dîn şutar ve kime şapar. (93a/01)

Arapça *dîn* sözcüğü, Türkçe *şut-* eyleminden oluşan *dîn şut-* “bir dini kabul etmek” birleşik fiili, deyim olarak kullanılmıştır. Metinde ‘*İsâ şerî’atini şutaruz.* (94a/04) cümlesindeki *şerî’atini şut-*, “dinin hükümleri kabul etmek ve yerine getirmek, bunları benimsemek” anlamıyla *dîn şut-* deyimine benzerlik gösterir. Bu iki deyim de ne TS’de ne de DS’de görülür.

gün şolu- gündüz olmak

Güne şoluyınca bundan şuralum. (93a/02)

şolu-: ortalığı kaplamak, her yere yayılmak

TS’de *tolu-* sözcüğü görülmez, ancak Muhammed b. Hamza’nın Kur’ân Tercümesi’nde *toldurıcı* “1. doldurucu 2. ortalığı kaplayan, her yere yayılan”² şeklinde bir sözcük görülür. Sözcüğün metnimizde geçtiği cümle dikkate alındığında bunun *toldur-* fiili ile aynı anlamda kullanıldığı düşünülebilir. Nitekim metinde *güne toluynca*, “gün ortalığı kaplayıp her yere yayılınca” anlamını karşılamaktadır. Bu durumda sözcüğe “günün doğması, gündüzün olması” şeklinde anlam verilebilir. Yapı bakımından sözcük, *toluyınca* < *tol-* fiil kökü, *-u fiilden fiil yapım eki, -y yardımcı ses, -ınca zarf-fiil* şeklinde incelenebilir.

DTS’de “*gün tolu-*” sözcüğü görülmez. Ancak anlam bakımından karşıtı olan “*gün uç-*”³ “akşam olmak” TS’de ise “*gün in-*” “güneş batmak”⁴ sözcüklerine rastlanır.

II. TS’de bulunmayan ve/veya Eski Anadolu Türkçesi söz varlığı içinde çok az tanıklanmış sözcükler

itcügez: köpekçik

Çobanuñ bir itcügezi var-ıdı, adına Kışmır derlerdi. (91b/03)

Ol itcügez dañı bile idi. (91b/04)

Ol itcügez dañı yatdı. (91b/14)

Ol itcügez dañı diri oldı. (92b/07)

Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde *+cUGAz* küçültme ekiyle türetilen *evcügez, kılçugaz, kurtçugaz, gözcügez, kuzçugaz, tonçugaz*⁵ sözcükler görü-

² Ahmed Topaloğlu, *Muhammed Bin Hamza XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur’an Tercümesi II Sözlük*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Sa. 300, 1978, s. 579.

³ *Derleme Sözlüğü III*, TDK Yayınları, Ankara, 2009, s. 2231.

⁴ *Tarama Sözlüğü III*, TDK Yayınları, Ankara, 1996, s. 1872.

⁵ Gürer Gülsevin-Erdoğan Boz *Eski Anadolu Türkçesi*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2004, s. 144.

lür. Acı, sevgi, zavallılık gibi anlamlar bildiren *+cUgAz* eki zamanla işlevliğini yitirerek yerini *+cAğIz* ekine bırakmıştır. TS'de ve DS'de *itcügez* sözcüğü yoktur. Sözcük, gerek kök gerek (*itcügez<it+cügez*) ek itibarıyla Anadolu sahası Türkçesinin söz varlığına dâhil edilmelidir.

öñlerince: önünden, önü sıra

Yemliğâ öñlerince mağaradan yana gitdiler. (94a/09)

öñ “ön, önce” türemiş şekliyle karşılaştığımız sözcüğün, TS'de *öñünce* “önünden, önü sıra”⁶ şekli geçmektedir. Eski Türkçe ve Orta Türkçede sözcük ne *öñünce* ne de *öñlerince* şekliyle kullanılmamıştır. Sözcüğe, Anadolu sahasında ilk defa XV. yüzyıl eserlerinde rastlanılır.

Şeyhi, Divanı'nda bu sözcüğe yer verir:

Öñünce kim kalem gibi baş üzre yürümez

Takdir ömrü hattına şol dem çeker kalem⁷

DS'de *öñcek (I)* “önce, önceden” ve *önceleyin* “ilk önce, daha önce”⁸ sözcükleri görüldüğü halde *öñlerince* ve *öñünce* sözcükleri görülmez.

yağın gel-: yaklaşmak

Yağın gelicek Yemliğâ eyitdi. (94a/10)

TS'de *yağın gel-* sözcüğü geçmez, ancak aynı anlamda kullanılan *yağın ir-* “yaklaşmak” ve *yağın getir-* “yaklaştırmak”⁹ sözcükleri geçer. Türkiye Türkçesinde “yaklaşmak” anlamında *yağın ol-* şeklinde ölçünlü dilde kullanılır. DS'de *yağın gel-* sözcüğü geçmemekle birlikte Kütahya yöresi ağzlarında *beri gel-* ve *beriyel gel-* sözcükleri yerine kullanıldığı tarafımızdan tespit edilmiştir.

III. Tarama Sözlüğü'nde bulunmayan ve Eski Anadolu Türkçesinde tanıklanmış sözcükler

ağlıñuz başıñuza gel-: Davranışlarının yanlışlığını sezerek doğru yolun ne olduğunu anlamak ve bulmak

Bu gece size mühlet olsun, şâyed ağlıñuz başıñuza gele. (90a/16)

Türkiye Türkçesinde *aklı başına gelmek* “akılsızca davranışlardan vazgeçmek” ve *aklı başına al-* “akılsızca davranışlardan vazgeçip ne yaptığını bilir duruma gelmek, akıllıca davranır olmak”¹⁰ şeklinde kullanılır. Bu deyim, Osmanlı Türkçesi dönemine ait eserlerde de görmek mümkündür.

TS'de bulunmadığı halde Anadolu sahasında *aklı başına gel-* “kendine gelmek, kendini toparlamak” anlamında çok kez kullanılmıştır.

Yûsuf-ı Meddâh'ın Varka ve Gülşah'ında:

⁶ *Tarama Sözlüğü V*, TDK Yayınları, Ankara, 1996, s. 3106.

⁷ A.g.e., s. 3106.

⁸ *Derleme Sözlüğü V*, TDK Yayınları, Ankara, 2009, s. 3337.

⁹ *Tarama Sözlüğü VI*, TDK Yayınları, Ankara, 1996, s. 4217-4218.

¹⁰ İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyat, 2010, s. 28-29.

'Aklı geldi başına şordum aña
Kim nedür işbu žahım kandan saña¹¹
Dânişmend-nâme'de:

Artuñı bu haberi işidüp düşdi, ussı gitdi. Bir zamāndan şoñra 'aklı başına geldi.¹²

Metinde deyim birden fazla kişiye hitap edildiği için *aqlıñuz başıñuza gel-* şekliyle kullanılmıştır.

IV. Tarama Sözlüğü'nde bulunan ve Eski Anadolu Türkçesinde tanıklanmış sözcükler

atlan-: ata binmek

Pes pādışāh kendüsi atlandı (94a/08)

Clauson *atlan-* sözcüğü için "yola çıkmak" ve daha genel olarak "adımlamak" anlamlarını verir.¹³ Uygur Türkçesinde "ata binmek, atlanmak" anlamında kullanılan *atlan-*, DLT'te "ata binmek, atlanmak, bir şeyin üzerine çıkmak (Oğuzca); atlaşmak, at haline gelmek¹⁴ gibi farklı anlamlarda karşımıza çıkar. Mesela *ol tağka atlandı* "O dağa çıktı"¹⁵ TS'de sözcük, *atlan-* "ata binmek" anlamıyla kaydedilmiştir. Yine *atlandur-* "ata bindirmek" türevine de yer verilmiştir.¹⁶

Atlandılar ardına düştüler.¹⁷

..sara muhkem bağladı; atlandı, yürüyüverdi (27a/4).¹⁸

DS'de *atlan-* sözcüğüne rastlanmamakla birlikte işteşlik eki almış *atlaş-* "iki kişi bir ata binmek"¹⁹ şekliyle geçer.

depelendür-: çiğnemek, ezmek, öldürmek

Kaşid eyledi ki anları depelendüre. (90a/02)

Sözcük, yazı dilinde *depelen-* (<dep-ele-n-dür-) şekliyle temel anlamda "Arka üstü yere yatmış durumda iken) iki tarafına doğru çabalamak mecazî olarak da "uğraşıp durmak"²⁰ anlamında kullanılır. Ancak *depelendür-* şeklinde kullanılmaz. TS'de *dep-* "hücum etmek, saldırmak" fiilinin *depele-* "çiğnemek, ezmek, öldürmek", *depelenil-* "öldürülmek", *depelen-* "öldürülmek",

¹¹ Kâzım Köktekin, *Yûsuf-ı Medâh Varka ve Gülşah*, TDK Yayınları, Ankara, 2007, s. 251.

¹² Necati Demir, *Dânişmend-nâme*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004, s. 74.

¹³ S. Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, London, 1972, s. 58.

¹⁴ Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini "Endeks" IV*, TDK Yayınları, Ankara, 1986, s. 4.

¹⁵ Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk I*, TDK Yayınları, Ankara, 1986, s. 256.

¹⁶ *Tarama Sözlüğü, I*, TDK Yayınları, Ankara, 1996, s. 276.

¹⁷ *A.g.e.*, s. 277.

¹⁸ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, Kbalcı Yayınevi, 2007, s. 47.

¹⁹ *Derleme Sözlüğü I*, TDK Yayınları, Ankara, 2009, s. 371.

²⁰ Ayverdi, *a.g.e.*, s. 259.

depeleş- “birbirini öldürme savaşı yapmak”²¹ türevleri görüldüğü halde metinde geçen *depelendür-* türevinin yer verilmediği tespit edilmiştir. DS’de *depele-* “ezmek, hakkından gelmek”²² şeklinde bulunur. Sözcük bu anlamda Eski Türkçedeki “çiğnemek, ezmek” anlamını korumuştur.

dönder- : döndürmek

*Her gün anlaruñ bedeni çürümesün dëyü bir yanından bir yanına dön-
dürdi.* (92a/07)

...gâh şaj yanlarına gâh şol yanlarına dönderürdi (92a/08)

Clauson, *töñder-* için “ters çevirmek, aşağıya doğru hareket ettirmek, aşağı eğmek” anlamlarını verir.²³ Uygur Türkçesinde görülen sözcük, Kaşgarlı’da *töngder-* “döndermek, altını üstüne getirmek” şeklinde geçer.²⁴ *Ol ayak töngderdi* “O, kabı döndürdü, altını üstüne getirdi.”²⁵ TS’de *dönder-* “1. döndürmek 2. tercüme etmek” ve *döndür-* “1. çevirmek 2. tercüme etmek”²⁶ şeklinde geçer.

Sözcük, DS’de farklı anlamlar da kazanmıştır: *dönder-* “1. döndürmek, çevirmek 2. birinin yaptığına karşılık yapmak 3. idare etmek”²⁷

durı gel-: ayağa kalkmak, kıyam etmek

Cem’isi uyqudan uyanur gibi diri oldılar; ayaqları üstüne durı geldiler (92b/06)

TS’de *duru gel-*, *tura gel-* ve *turu gel-* “ayağa kalkmak, kıyam etmek”²⁸ şeklinde görülür. Burada zarf-fiil görevindeki -a’nın darlaşarak, -u da düzleşerek yerini -ı’ya bırakmıştır.

Temel anlamı “durmak” olan *tur-* fiili hem “ayakta durmak” hem de “yerinde durmak” şeklinde anlamlarla Eski Türkçeden itibaren yaygın olarak kullanılmıştır.

Clauson, kelimenin kullanılışı ve fonksiyonları için: “Eski tarihten beri aynı zamanda farklı alanlarıyla -u/ü; p veya -galı/-geli’li bir zarf-fiil takip ederek bir yardımcı fiil olarak da kullanılmıştır. Fakat genellikle “(bir şeyi yapmaya) devam etmek” anlamına gelir. En azından Uyg. Chr. kadar eski bir tarihten beri geniş zaman şekli *turur*’dur, daha sonra *tur/dur* vs.’ye kısalmış ve böylece *erür*’ün yerini almıştır.”²⁹ der.

Sözcük, tarihî gelişiminde diğer sözcüklerle birlikte kurduğu terkiplerde farklı anlamlar kazanmıştır. DLT’de *tur-*’ın anlamında genişleme olduğu-

²¹ *Tarama Sözlüğü I*, TDK Yayınları, Ankara, 1996, s. 1086-1088.

²² *Derleme Sözlüğü II*, TDK Yayınları, Ankara, 2009, s. 1427.

²³ Clauson, *a.g.e.*, s. 517.

²⁴ Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini “Endeks” IV*, TDK Yayınları, Ankara, 1986, s. 645.

²⁵ Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk III*, TDK Yayınları, Ankara, 1986, s. 397.

²⁶ *Derleme Sözlüğü I*, TDK Yayınları, Ankara, 2009, s. 1237.

²⁷ *Derleme Sözlüğü II*, TDK Yayınları, Ankara, 2009, s. 1581.

²⁸ *Tarama Sözlüğü II*, TDK Yayınları, Ankara, 1996, s. 1270.

²⁹ Hülya Erol Aslan, *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri*, TDK Yayınları, Ankara, 2008, s. 530.

nu görürüz: *tur-* “durmak; çıkmak; yükselmek; ayakta durmak, kalkmak; zayıflamak”³⁰ Ancak bu genişleme, Eski Anadolu Türkçesinde diğer dönemlere göre daha fazla genişleme olmuştur. Buna göre *dur-* “kıyam etmek, ayağa kalkmak” anlamının dışında “vaz geçmek, geri durmak; kurulmak, yapılmak; bağlanmak, kendini vermek, mülâzemet etmek; kopmak, meydana gelmek; yaşamak, çok yaşamak; erişmek, yerleşmek”³¹ anlamlarıyla da kullanılmıştır.

Dur- fiili, “kıyam etmek, ayağa kalkmak” anlamıyla şu cümleyle örnekendirilebilir:

*Abdümttalib yerinden durdu düşman askerine bakdı.*³²

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde *durı gel-* fiili, XIII. yüzyıl metinlerinden itibaren görülür:

Tanlacak duru gelgil elini suya urgil

*Üç gez salavat vergil andan bakgil güneşe*³³

geñ: geniş

Gördiler bir ulu mağara, içi gayet de geñ. (91b/13)

Gülensoy, *geñ* sözcüğünün Uygur Türkçesinde beri kullanıldığını söyler: *kéij/kij* “geniş”³⁴ DLT’de *king* “geniş” şeklinde geçer. Sözcüğün *kingit-* “genişletmek”, *kingü-* “genişlemek”, *kingrün-* “genişlemek, bir zaman nimet içinde yaşamak” ve *kingür-* “genişletmek” şeklinde türevlerinin de kullanıldığı görülür.³⁵ TS’de sözcük, *geñ/giñ* “1. geniş 2. boş yer, sürülmemiş arazi” şeklinde geçer. Sözcüğün *geñi-*, *geñel-*, *giñi-* *geñil-* “genişlemek” türevleri görülür.³⁶

kağı: öfkelenmek, kızmak

Taқыanus bu hāberi eşitdi, kağıdı. (90a/01)

“(Birine) sinirlenmek, küfretmek” anlamındaki kelime, Eski Türkçeden itibaren var olan kelimelerimizdendir. DLT’de *kakı-* “birine kızmak, darılmak” şeklinde geçer: *o andın kakıdı* “O, ona kızdı, yaptığı işten darıldı.”³⁷ Eski Anadolu Türkçesi sonuna geldiğinde anlamında genişleme olmuştur: *kakı-* “1. öfkelenmek, kızmak 2. itiraz etmek, karşı gelmek 3. azarlamak, takdir etmek”³⁸ Sözcüğün *kakımaclu* “gazaplı, hiddetli”, *kakınç* “1. hiddet, öfke, sitem, 2. Kalkış, harekete geçiş” *kakınmak* “1. gazaba uğramak

³⁰ Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini “Endeks” IV*, TDK Yayınları, Ankara, 1986, s. 653.

³¹ *Tarama Sözlüğü II*, TDK Yayınları, Ankara, 1996, s.1267.

³² *A.g.e.*, s. 1264.

³³ *A.g.e.*, s. 1270.

³⁴ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I*, TDK Yayınları, Ankara, 2007, s. 365.

³⁵ Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini “Endeks” IV*, TDK Yayınları, Ankara, 1986, s. 330.

³⁶ *Tarama Sözlüğü III*, TDK Yayınları, Ankara, 1996, s. 1630-1632.

³⁷ Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk III*, TDK Yayınları, Ankara, 1986, s. 269.

³⁸ *Tarama Sözlüğü IV*, TDK Yayınları, Ankara, 1996, s. 2166.

2. öfkelenmek” *kakırlanmak* “hiddetlenmek, öfkelenmek”, *kakıtmak* “öfkelenlendirmek, kızdırmak”³⁹

Anadolu sahasında metinlerinde çok sık kullanılan bu sözcük, bugün Anadolu ağzlarında *kakı*- “öfkelenmek” ve *kakın- kakın*- “1. öfkelenmek 2. uğraşmak, didinmek” şeklinde hâlâ kullanılmaktadır.⁴⁰

katı: çok, çok ziyade, pek, iyice

hiç adamlarından kimseyi añlayamadı katı 'acebledi. (93a/05)

Sözcük, Eski Türkçede *katıg* “1. katı, sağlam, cehd 2. karışık, katışık, karma” şeklinde geçer. Clauson, *katıg* kelimesini *kat*- “sertleşmek, katılaşmak”tan getirir ve anlamını da “sert, katı, zor” olarak verir.⁴¹

Eski Anadolu Türkçesi döneminde kelime sonundaki -g'nin düşmesiyle *katı* “1. çok, çok fazla, pek şiddetli, iyice, sıkı, sıkı sıkı, gayet 2. ağır, acı 3. haşın, şiddetli, sert, kırıcı”⁴² şekliyle metinlerde görülür. TS'de *katı* “tam, gerekli, iyi” anlamında tanımlanmadığı halde Anadolu sahasının yazılı metinleri arasında yer alan SN'da kelime bu anlamıyla da kullanılmıştır.

Baňa küy gerek olasın katı saş

*Gelem tızcegez olıcaş ittifâş*⁴³

DS'de *katı* “1. çok, pek fazla 2. sert dönemeçli, girintili yol” anlamlarıyla kaydedilmiştir.⁴⁴ Bugün ölçünlü dilde “çok, aşırı derece” anlamının dışında farklı anlamlarda da kullanılır: *katı* “1. sert 2. *mec.* hoşgörüsüz, acımasız”⁴⁵

öñdin: önce, ilk önce, önceden, önden, daha evvel

Ol şavmün peygamberleri dañı yoğ-ıdı 'İsâ zamânından öñdindi. (89a/10)

Uygur ve Orhun metinlerinde görülen *öijtün* zaman ve mekân zarfı durumundadır. Sözcüğün edat olarak kullanımına Kaşgarlı'dan itibaren rastlıyoruz.⁴⁶ Sözcüğü, *öij*'ün çıkma hâli eki *tün* ile birleşmesi neticesinde (*öijtün*<*öij* + *tün*) şeklinde izah edebiliriz.

Eski Türkçede *öñ* “ön”⁴⁷ ve *öñi* “-dan başka, -nın dışında, -dan itibaren, -den dolayı”⁴⁸ son çekim edatı olarak görülmektedir *öijdün* “önde”⁴⁹ DLT'de *öng* “ön, önce” ve *öngdün* “öndün, önce” ve *öngdünki* “önceki”⁵⁰ şekillerine

³⁹ *A.g.e.*, s. 2171-2173.

⁴⁰ *Derleme Sözlüğü IV*, TDK Yayınları, Ankara, 2009, s. 2603.

⁴¹ Clauson, *a.g.e.*, s. 597.

⁴² *Tarama Sözlüğü IV*, TDK Yayınları, Ankara, 1996, s. 2338-2345.

⁴³ Cem Dilçin, *Mes'ûd Bin Ahmed Süheyl ü Nev-bahar İnceleme-Metin-Sözlük* Atatürk Kültür Merkezi Yayını, sa. 51, Ankara, 1991, 353/2341.

⁴⁴ *Derleme Sözlüğü IV*, TDK Yayınları, Ankara, 2009, s. 2683.

⁴⁵ *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara, 2005, s. 1104.

⁴⁶ Necmettin Hacıminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1992, s. 68.

⁴⁷ Gabain, *a.g.e.*, s. 98.

⁴⁸ Gabain, *a.g.e.*, s. 94.

⁴⁹ Gabain, *a.g.e.*, s. 64.

⁵⁰ Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini "Endeks" IV*, TDK Yayınları, Ankara, 1986, s. 459.

yer verip bu sözcüğün Oğuzca olduğunu ifade etmiştir. Harezmi sahasında *öj* “-den önce”, Çağatay sahasında *öj* “-den önce” ve çıkma hali ile *öjdin/öjdü/öjütün* “-den önce”⁵¹ Eski Anadolu Türkçesinde *öjdin* “-den önce” şeklinde geçer. TS’de *öñdin/öñdün* “1. Önce, ilk önce, önceden, önde 2. Avans” şeklindedir.⁵²

Eski Türkçede *öji* hem zarf hem de çekim edatı olarak çok kullanılan bir kelimedir. Gabain *öji* “-den başka, -den ayrı” sözcüğüne *öj*- mastarının zarf-fiil şeklinde açıklama getirmiştir.⁵³ Kaşgarlı ise açıklarken aynı sözcük için “aslı *öjin*”dir der.⁵⁴ Hacıeminoğlu, bu iddialara karşı *öñ*’ün bir isim olduğunu, *öñ*’nin onun iyelik eki almış şekli olduğunu söyler.⁵⁵ Yapılan açıklamalar doğrultusunda *öñidin* sözcüğünü yapı bakımından incelersek; *öñidin*<*öñ-i+din*, *öñ+i+din* şeklinde bir izah edebiliriz.

Bizce *öñidin* sözcüğündeki *öñ* isim, *-i* iyelik eki *-din* çıkma hâlidir. TS’de *öñidin* değil, *öñdin* ve *öñdün* şeklinde geçmesi, bu kelimedeki zamanla *-i* iyelik ekinin düştüğünü gösterir.

ŞANİŞIK ÊT-: danışmak, istişare etmek

Ol gece anlar şanışik êtdiler. (90b/02)

tanışık, tanu- “danışmak, işaret etmek; söylemek, emretmek; tavsiye etmek”⁵⁶ kökünden gelir. *tanu-*, Karahanlı Türkçesinden itibaren karşımıza çıkar.

Clauson, bu fiil hakkında: “Bu fiil bazı zorluklar sunuyor, çünkü çeşitli anlamlarını birbirleriyle bağdaştırmak zor, aslında iki tane eş sesli fiil olabilir; *tanu-* “önermek, tavsiye etmek, tartışmak” vb. ve *tanı-* “tanımak” ve “tanışmak”⁵⁷ ve Az. Osm. *danış-* “danışmak, görüşmek”le desteklenebilir. İkincisi Güneybatı şivelerine has, ilki bütün modern şivelerde yaşıyor.” söyler.⁵⁸ Kelimenin işteş şekli olan *tanuş-* “birbiriyle tanıdık olmak”tır. İlk defa DLT’de kayıtlı olan *tanuş-*’ın “danışmak, işaretlemek” anlamı vardır.⁵⁹

Tanışık, tanuş- fiilden türemiş bir isim olup Eski Anadolu Türkçesi döneminde XIII. yüzyıldan itibaren gördüğümüz bu kelime *danışık* şekliyle de kullanılır: *tanışık* ya da *danışık (I)*, “1. istişare, 2. danışılan mesele”⁶⁰ *tanışık* ya da *danışık (II)*, “tanışıklık, ülfet, ünsiyet”⁶¹ Anadolu sahasında sık kullanılan sözcüklerdendir. Aynı zamanda kelimenin et-, eyle-, kıl- yardımcı

⁵¹ Hacıeminoğlu, *a.g.e.*, s. 67-68.

⁵² *Tarama Sözlüğü V*, TDK Yayınları, Ankara, 1996, s. 3090.

⁵³ Gabain, *a.g.e.*, s. 68.

⁵⁴ Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk I*, TDK Yayınları, Ankara, 1986, s. 135.

⁵⁵ Hacıeminoğlu, *a.g.e.*, s. 68.

⁵⁶ Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini “Endeks” IV*, TDK Yayınları, Ankara, 1986, s. 572.

⁵⁷ Clauson, *a.g.e.*, s. 516.

⁵⁸ Erol, *a.g.e.*, s. 487.

⁵⁹ Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini “Endeks” IV*, TDK Yayınları, Ankara, 1986, s.

⁶⁰ *Tarama Sözlüğü II*, TDK Yayınları, Ankara, 1996, s. 995-996.

⁶¹ *Tarama Sözlüğü V*, TDK Yayınları, Ankara, 1996, s. 3729.

eylemleriyle de kullanımı yaygındır: *tanışık/danışık et-*, *tanışık/danışık eyle-*, *tanışık/danışık kıl-* vb.

DS'de *danışık*, “bildik, tanıdık; karşılıklı yapılan yardım” ve *tanışık* “bildik, ahbab” şekilleriyle yukarıda açıklamada bulunduğumuz *tanu-* fiilinin “tanımak” ve “tanışmak” anlamlarını korumuştur; “istişare” anlamında kullanımı görülmez. Sadece *danışıklı dönüşüklü* “gizli anlaşmaya varılan hareket”⁶² deyiminde “karşılıklı konuşup danışmak” anlamının bir nebze koruduğu görülür.

yigrek: daha iyi, daha üstün

Yâ Rab! Bu žâlim bizi öldiriserdür, yigrek öldür ki bu gece kaçavuz. (90b/03)

TS'de *yeğrek*, *yeğirek*, *yiğirek*, *yiğrek* “daha iyi, müreccah, efdal, elyak, üstün”⁶³ şeklinde geçen sözcük, Eski Türkçeden beri görülür: *yigrek* “çok iyi, daha iyi”⁶⁴ Bugün Anadolu sahasında halk ağızlarında *yeğrek* “daha üstün tutulan, tercih edilen” şeklinde yaşamaktadır⁶⁵

SONUÇ

Hikâye-i Ashâbi'l-Kehif ile Tarama Sözlüğü ve Eski Anadolu Türkçesine ait diğer sözlük ve metin yayınları arasında söz varlığı açısından yaptığımız karşılaştırma ana çizgileriyle şu sonucu vermektedir:

I. *Hikâye-i Ashâbi'l-Kehif*'te Eski Anadolu Türkçesi söz varlığı içinde daha önce tanımlanmamış sözcük ve deyimler belirlenmiştir: *dîn şut-*, *güne şolu-*

II. TS'de bulunmayan ve/veya Eski Anadolu Türkçesi söz varlığı içinde çok az tanımlanmış sözcük ve deyimler belirlenmiştir: *itcügez*, *önlerince*, *yağın gel-*

III. Tarama Sözlüğü'nde bulunmayan ve Eski Anadolu Türkçesinde tanımlanmış deyim belirlenmiştir: *aklıñuz başıñuza gel-*

IV. Tarama Sözlüğü'nde bulunan ve Eski Anadolu Türkçesinde tanımlanmış sözcükler belirlenmiştir: *atlan- depelendür-*, *dönder-*, *durı gel-*, *geñ*, *kağı-*, *katı*, *öñdin*, *şanişık et-*, *yigrek*

Eserin söz varlığı incelediğimiz sözcük ve deyimler ile sınırlı değildir. Bunların dışında Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde sıkça kullanılan *bular*, *eglen-*, *etmek*, *etmekçi*, *eyit-*, *şovuk*, *şaşra*, *yér adamı* sözcükler ve *amân vér-*, *destür vér-*, *elinden çık-*, *eline düş-*, *haber vér-*, *haber ol-*, *hidâyet vér-*, *râst gel-*, *şüpheye düş-* gibi deyimler görülür. Yine Anadolu sahası Türkçe metinlerde karşılaştığımız ancak yaygın olarak kullanılmayan deyimlere de *Hikâye-i*

⁶² *Derleme Sözlüğü II*, TDK Yayınları, Ankara, 2009, s. 1361.

⁶³ *Tarama Sözlüğü VI*, TDK Yayınları, Ankara, 1996, s. 4484.

⁶⁴ Gabain, a.g.e., s. 105.

⁶⁵ Ayverdi, a.g.e., s. 1347.

Ashâbi'l-Kehif'te görmek mümkündür: *diri ol, gönülleri ile şanış-, her şarafa adamlar vèr-, kıatı 'aceble-, nefislerine žulüm èt-, ölü diri ol-, şerí'atini şut-, yüz şut-*.

Her ne kadar *Hikâyet-i Ashâbi'l-Kehif*'in kaleme telif tarihi, yeri ve müellifi bilinmese de metnin söz varlığını oluşturan sözcük ve deyimlerin varlığından ve yazımından hareketle taşıdığı ses özelliklerinden Eski Anadolu Türkçesinin karakteristik dil özelliklerini taşıdığını söyleyebiliriz. Belki de bunun sebebi, metnin bir halk hikâyesi olmasıdır.

İncelediğimiz sözcük ve deyimlerin kullanılış sıklığını aşağıdaki tabloda verilmiştir:

SÖZCÜKLER	KULLANIM SIKLIĞI	DEYİMLER	KULLANIM SIKLIĞI
güne şolu-	1	dín şut-	2
itcügez	4	yaşın gel-	1
öñlerince	1	aşlıñuz başıñuza gel-	1
atlan-	1		
depelendür-	1		
dönder-	2		
durı gel-	1		
geñ	1		
şakı-	1		
kıatı	1		
şanışık èt-	1		
yigrek	1		
öñdin	1		

İncelenen sözcüklerin genel olarak bir kez kullanıldığı bununla birlikte *itcügez*'in dört, *dönder-*'in iki, *dín şut-*'in iki kez kullanıldığı görülür.

KISALTMALAR

A.g.e.	Adı geçen eser
DLT	Divanü Lugâti't-Türk
DS	Derleme Sözlüğü
KB	Kutadgu Bilig
SN	Süheyl ü Nev-bahar
TS	Tarama Sözlüğü
TTS	Türkçe Sözlük

KAYNAKLAR

- AKSAN, Doğan (2007), *Her Yönüyle Dil - Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara: TDK Yayınları.
- AKSAN, Doğan (2006), *Türkçenin Sözcük Varlığı*, Akara: Engin Yayınevi.
- AKSAN, Doğan (2005), *Türkçenin Gücü*, Ankara: Bilgi Yayınevi
- ARAT, Reşit Rahmeti (2005), *Kutadgu Bilig Yusuf Has Hacib*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- ATALAY, Besim (1986), *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I-III*, Ankara: TDK Yayınları.
- ATALAY, Besim (1986), *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini "Endeks" IV.*, Ankara: TDK Yayınları.
- AYVERDİ, İlhan (2010), *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
- CLAUSON, S. Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, London: Oxford University Press.
- DANKOFF, Robert (2007), *Dîvânü Lugâti't-Türk Mahmûd el-Kâşgarî*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- DEMİR, Necati (2004), *Dânişmend-nâme*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Derleme Sözlüğü* (2009), I-VI, Ankara: TDK Yayınları.
- DİLÇİN, Cem (1991), *Mes'ûd Bin Ahmed Süheyl ü Nev-bahar İnceleme-Metin-Sözlük*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- EROL, Arslan Hülya, (2008), *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri*, Ankara: TDK Yayınları.
- GABAİN, A. von (2000), *Eski Türkçenin Grameri* (Çeviren: Mehmet Akalın) Ankara: TDK Yayınları.
- GÖKYAY, Orhan Şaik (2007). *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-II*, Ankara: TDK Yayınları.
- GÜLSEVİN, Gürer ve BOZ Erdoğan (2004). *Eski Anadolu Türkçesi*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1992), *Türk Dilinde Edatlar*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- KORKMAZ, Zeynep (1975), "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", *Bilimsel Bildiriler* 97 2: 433-446, Ankara.
- KÖKTEKİN, Kâzım (2007), *Yûsuf-ı Medâh Varka ve Gülşah*, Ankara: TDK Yayınları.
- Tarama Sözlüğü* (1996), I-VIII. 2. Baskı, Ankara: TDK Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (2005). Ankara: TDK Yayınları.

- TOPALOĞLU, Ahmed (1978), *Muhammed Bin Hamza XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi, İkinci cilt Sözlük*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- YILMAZ, Emine ve DEMİR Necati (2009b), "Kıyas-ı Enbiya'dan Eski Anadolu Türkçesinin Sözvarlığına Katkılar I" *Festschrift to Commemorate the 80th Anniversary of Prof. Dr. Talat Tekin's Birth*. Ed. Emine Yılmaz, Süer Eker, N. Demir. *International Journal of Central Asian Studies*. Volume 13. s. 495-517. Korea.